

О КЊИЗИ
УСПУТНО О НЕЗАОБИЛАЗНОМ
РАДОВАНА ЗОГОВИЋА*

* У Црногорској академији наука и умјетности, 19. јануара 1984. године у Титограду, представљена је јавности књига *Успутно о незаобилазном* академика Радована Зоговића. О књизи су говорили академик Чедо Вуковић, професор др Јован Деретић, професор др Милосав Бабовић и др Василије Калезић.

ЧЕДО ВУКОВИЋ

Пало ми је у дио — и то ми чини изузетну част — да приликом представљања књиге Радована Зоговића „Успутно о незаобилазном“, у издању наше Академије, изговорим краћу уводну ријеч.

Чиним то уз жељу да оставим што више простора и времена уваженим друговима Бабовићу, Деретићу и Калезићу за подробније освјетљавање књиге а дакако и личности Заговићеве.

Сувишно је да кажем колико би радовало и мене и све нас, надам се, да је Радован у овим тренуцима међу нама — да га поздравимо, да му пожелимо опоравак, те да чујемо и његову ријеч.

Но, ту је његова књига. Она само потврђује, и то на веома убједљив начин, оно што смо и прије могли знати: Зоговић је свестран књижевни стваралац.

Њега бих — као *пјесника* — сврстао у најужи круг твораца пјесничке ријечи с црногорског тла, ако узмемо да им претходи и да их предводи сам Његош.

Зоговић је судионик и пјесник трију етапа наше револуције — предратне, ратне и, условно речено, мирнодопске, садашње. Он је, на оштрим бридовима својих стихова, донио нове теме и мотиве и дах својег и нашег револуционарног времена — изговорио је своју јасно предидијелену пјесничку ријеч о поробљавању, о класним и националним супротностима, о злој судбини угроженог човјека, о слободарским замасима и дометима, о изазовима и моралним проблемима нашег времена итд. Он је, у исти мах, утемељио нове поетске вриједности, бар на црногорском простору: поетику наших дана обогатио је бунтовном ритмиком, изворном и богатом лексиком, истанчаним осјећањем за римовање (тамо гдје је то хтио и тражио), изразом бритким, али и питомим, осјећајним. У новије вријеме он чини необичан пјеснички закорак према прошлости — и то су опет његовски рески обрачуни с неправдама, прогонима и насртаји-

ма туђе и домаће власти на људскост и на прогресивну мисао. И то бива, рекао бих, нова страница у Зоговићевој поезици: пјеснички снажно савладана сирова грађа из минулог вијека, а стих звучи и као опомена за наше и било које и било чије вријеме.

Јер, слободан сам на додам: симбол зла и пријетње неће нам више бити црни облак већ трупло ракете и бојева глава коју човјек створи себи за казну.

И додао бих: Зоговићева поезија можда би се могла смјестити — бар у мојем виђењу — између његових наслова „Пламени голубови“ и „Пркосне строфе“; узимам их симболично — први да означи тематику а други пјесников став и израз.

И слободан сам да додам: Зоговићева лирика садржи нешто од епске ширине и замаха и проткана је епским сазвучјима. Стога пјеснички опус Радована Зоговића стоји као особен, садржином разноврстан али чврсто саздан монолит — а могао би се, бар у анализи, поредити са сабраним и пробраним циклусом народне епике о бунима и устанцима, о слободарству.

Као *приповједач* Зоговић је остао вјеран својем поимању књижевног чина, у суштини близак својем пјесништву. И кад му пјесма постане тијесна, кад осјети неодољиву потребу да прича исцрпије о људима, да искаже своје поимање људских карактера и судбина у драматичним гобањима нашег поднебља, он се са поуздањем окреће прози. И само бих додао: у Зоговићевим приповијеткама уочава се сигурно вођено казивање, истанчано осјећање за животност, за особености ликова, за трагику и љепоту живљења, за односе и сукобе између човјека и времена, између човјека и човјека. И ту је језик изворан и брушен као и у стиху.

У *есејистици* и разноврсним текстовима увијек се изнова исказује она особена, зоговићевска борбеност: бројни написи и изјаве, ратовања на идејним и идејно-естетским поприштима нашег узмућеног времена.

Пред нама је, пак, књига оних обимнијих, студиозно заснованих и урађених Зоговићевих огледа из књижевности.

Ту су, прије свега, двије опсежне студије о народној епској поезији. Она обимнија посвећена је црногорској епизи. И могу одмах рећи: Зоговић је први, од црногорских аутора, темељито и свестрано проучио епске пјесме с овог тла и о њима поуздано проговорио. Први је, исто тако, нагласио да многе тематско-мотивске и језичке карактеристике тих пјесама имају изворишта шира од црногорског простора. Истакао је, уједно, да ове епске пјесме — чија је мисаона, етичка и херојска изворност снажно изражена — садрже и поруке универзалног значења и значаја.

У тим есејима — за разлику од грађанских истраживача који су трагали (не сви и не увијек) за историјском основом

пјесамa и њихових јунака — Зоговић је писао, како сам рече, „о социолошкој и поетској вриједности народне епике као књижевне врсте“. Дакле, прилазио је народним пјесмама с тежњом да оствари широк и комплексан захват — да у анализи пође од историјских оквира, од оновремених друштвених односа, од племена и раслојавања у њему, па до суптилног процјењивања епске тематике и поетике, узимајући их као јединство, трагајући за њиховим вриједностима и смислом. При свему томе ваља имати у виду да о епским пјесмама пише — за разлику од већине претходника — даровит пјесник, чија је аналитичка апаратура кадра да досегне још једну могућност, наиме, да се сваки стих и свака ријеч (особито она с црногорског тла) просјећа до дна, да се ухвати и схвати и протумачи и онај танани флуид у творевини народног епичара. Полазећи од свега тога, био бих слободан да Зоговића уврстим међу неколико врхунских аутора који су писали о народној поезији нашег језика — као што су Даничић, Маретић, Руварац и други из тог реда, ма колико се Зоговић од њих разликовао у приступу, у анализи и закључцима.

У књизи су и огледи о Његошу и Љубиши. Преостаје ми да кажем тек пар ријечи о написима посвећеним „Горском вијенцу“ и Његошу — уз молбу да опростите за претходна и ова упрошћавања, неминовна, чини се, због оквира и природе мојег текста.

Зоговић је и у тим огледима на нов и смион начин настојао да оствари марксистички приступ времену, личности и дјелу великог пјесника. И то је, опет, својеврстан обрачун и са укловидостима црногорским кад је о Његошу ријеч и са повампирењем грађанске књижевне историографије о Црној Гори — она се, долао бих сад, оглашава и даље, гдјекад огрнута марксистичком фразом. Али, надајмо се да је вријеме „мајсторско решето“ и да ће наука, ослобођена многих оптерећења, знати да нађе пут ка истини о нама у прошлости и о нама данас.

Са том мишљу и надом доживљавао сам Зоговића пјесника и приповједача и есејисту као човјека који бритким умом и сваким нервом реагује на изазове времена, али и као човјека који и сам упућује времену незаобилазне изазове. Без отворене и даровите ријечи као што је Зоговићева — која позива на расправу дубљу и на расправу вишег нивоа — можда се и не би могло брже закорачити према нашим истинама. Ради њих се, најзад, и одазивамо на позиве времена, не заборављајући сјутрашњи дан, за који не знамо да ли већ јесте или је далеко или га ми сами још више удаљавамо.

ЈОВАН ДЕРЕТИЋ

У кратком уводу Зоговић каже да су чланци сабрани у овој књизи настајали успутно, у разним приликама, „како то бива у људи којима дотична врста литерарног рада није главно литерарно занимање“. Али теме којима се баве ти радови далеко су од тога да буду успутне или споредне, оне су управо фундаменталне, незаобилазне за нашу књижевност. У томе је дубљи смисао добро нађеног наслова књиге *Успутно о незаобилазном*. Два су главна круга Зоговићевог интересовања нашом књижевном прошлошћу, Његош (тачније, Горски вијенац) и народна поезија. Од пет студија колико их има у књизи две су о Горском вијенцу, *Његошева поема о борби и слободи* и *О племену у „Горском вијенцу“ и тим поводом*, и две о народној епској поезији, *Јуначке пјесме и властела* и *Предговор избору „Црногорске епске пјесме“*, док само једна студија изван ова два тематска круга, али ипак с њима тесно повезана, расправа о Љубиши приповедачу под непретенциозним насловом *Неколике забилешке о Љубиши*. Невелик број тема али све су оне од изузетног значаја и о свима се много писало и данас се пише, а Његош и народна песма су у најужем кругу основних питања наше књижевности, чија актуелност не престаје. Ово је потребно нагласити и због тога што се Зоговић у својим студијама непрекидно одређује према ранијем писању, према мишљењима претходника, одређује се углавном негативно, полемички, развијајући своја схватања насупрот традиционалним, борећи се за њих на исти начин и истим идејним оруђем како је то чинио и у осталим својим радовима, у песмама и приповеткама, у програмским чланцима, у критикама и полемикама, у публицистичким радовима.

Код Зоговића је од почетка књижевни рад био тесно скопчан с критичарским. Он није само књижевни стваралац него и зналац књижевности и то зналац који је своје погледе често износио и борио се за њих. Формирао се у времену када су друштвене противуречности биле нарасле до крајње, револуционарне заоштренисти, када су се сва па и књижевна питања постав-

љала такође заоштрено. Бирало се по правилу између крајњих алтернатива а они који су се залагали за дијалектику нијанси могли су бити оглашени за дезертере са фронта идејне и класне борбе. У том времену великих идејних и класних окршаја Зоговић се афирмисао у првом реду као борац на идејном попришту, као идеолог и пропагатор револуционарне литературе. Такву литературу он је сам стварао у својим песмама, за њу се залагао у својим критичарским и публицистичким радовима, за њу је војевао с противницима с десна и с лева, бранећи је делио је књижевне мегдане у многим полемикама и памфлетима. У своје револуционарно опредељење Зоговић је уносио горљивост верника, у свој активистички став према животу пркосну несаломивост горштака. У овом веку великих и вртоглавих промена када су многи окретали ћурак наопако, и то по више пута, Зоговић је пример истрајне оданости својим првобитним схватањима и уверењима, сасвим у духу оних Змајевих стихова: „Што сам некад пригрлио душом на уранку / пратиће ме хладном гробу, вечитоме санку“. У предратном напредном покрету исказао се као оштар полемичар, борбен, непомирљив, често искључив. Кад је схватање књижевности за које се борио победило с револуцијом, он је као партијски идеолог у култури чинио све што је било у његовим могућностима да то схватање постане владајућа норма наше књижевности, а кад је мало затим оно доживело пораз, када је наша литература почела да се креће у другим правцима, писац књиге *На попришту* ни тада га није напустио већ му је остао веран како у свом вишегодишњем ћутању и одсуству из књижевног живота тако и касније када је поново почео да објављује своје радове.

Све те особине Зоговићеве стваралачке индивидуалности налазимо и у његовим књижевно-историјским радовима сабраним у овој књизи, иако су оне ту изражене на специфичан начин, сагласно природи материје којом се они баве. Зоговићев приступ темама из књижевне историје заснива се на оном марксизму који је пригрлио у периоду своје револуционарне младости. То се, између осталог, види по ауторима на које се најчешће позива, које цитира. Ту су најпре радови класика марксизма, посебно Енгелсово дело *Порекло породице, приватне својине и државе* које најчешће цитира, ту су даље радови мислилаца марксистичке оријентације као што су Плеханов, Кауцки и др., затим социјалисти немарксистичке које је марксизам прихватио, какви су Чернишевски и Светозар Марковић, и на крају Максим Горки и совјетски проучаваоци усменог стваралаштва. И то је углавном све, што се марксизма тиче. У књизи нема никаквог одјека од оног што је марксизам донео у свом динамичном развоју у послератном периоду код нас и у свету. И друго једно својство Зоговићеве личности откривамо у овим радовима из књижевне историје. То је већ споменута њихова полемичност, страст за спорењем и оспоравањем којом се Зо-

говић одликовао нарочито у револуционарном периоду своје делатности. Све студије у књизи имају своју полемичку димензију, о свакој теми којом се бави он се с неким спори, нечије мишљење оспорава. У једном случају то су идеалистички тумачи Његошевог дела који су у њему тражили и неоплатонистичку мистику и Шопенхауеров песимизам и Дарвиново учење о борби за опстанак а нису тражили оно што је најважније, поезију, у другом случају обрачунава се с Томом Маретићем и позитивистичким теоријама о постању наше народне поезије, у трећем случају са Скерлићем и другим интерпретаторима Љубишиног дела итд. Можемо различито судити о појединим полемикама и њиховим поводима, можемо уочити да ауторово становиште не ретко пати од једностраности и искључивости, да у мишљењима која побија има нешто што се не мора одбацивати чак ни са гледишта које он заступа. Али без обзира на све што би се могло рећи у прилог или против Зоговићеве полемичности, она је једно од главних књижевних, стилских обележја ових расправа, нешто што их изнутра одређује, без чега оне не би биле оно што јесу, извор њихове живости и занимљивости.

Уз наведене особине, заједничке читавом Зоговићевом раду, можемо истаћи још неке које или су специфичне за његове књижевно-историјске студије или су у њима потпуније изражене него другде. На прво место долази његово живо осећање за традицију. Као марксиста Зоговић се у приступу књижевним питањима руководи историјским схватањем света, настојећи да све појаве изведе из историјских прилика, из принципа класне борбе, уверен да се ништа ни у материјалној ни у духовној сфери човековог живота не збива изван историје. Том схватању које се као и свако друго лако изокрене у схематизам и догматизам пристиже у помоћ Зоговићево изворно осећање за историју, а ово осећање на нашим просторима никада није било искључиво програмско или програмирано, накнадно научно, производ доктрина или идеологије већ је оно било израз примарног доживљавања света, нешто што се понесе из детињства, из родне куће или села, с првим јуначким песмама или историјским предањима која се чују. Код Зоговића је то осећање оријентисано на специфичан начин, а и та оријентација има завичајне изворе. Он је сав заокупљен племенским, херојским, патријархалним у нашој традиционалној култури. У старој Црној Гори као класичној земљи те културе, у њеној историји и духовном стварању, он настоји да открије дубље људске вредности. Као човек који је народну песму као најважнији део усмене културе доживео непосредно, у детињству, он је о питањима њеног постања и развоја, њене тематике и њених формалних карактеристика могао да расправља сасвим изблиза, такорећи као сведок и учесник, слично Вуку, без дистанце која се у оваквим проучавањима јавља понекад као узрок неразумевања али и као неопходан коректив.

Друго чиме се одликују ове студије јесу њихове интерпретативне и аналитичке вредности. Зоговић није само полемичар и памфлетиста, он је и критичар који има развијен аналитички смисао и добро око да уочи оно што је специфично за дато дело. Књижевне анализе и интерпретације заузимају највећи део свих ових радова. Расправа *Његошева поема о борби и слободи* доноси детаљну критичку анализу *Горског вијенца*, а у двама студијама из народне епике опширно су анализиране многе народне песме од класичних *Бановић Страхиње*, *Женидбе Душанове* и *Женидбе Максима Црнојевића* до многих новијих песама из црногорског циклуса. Као књижевни интерпретатор Зоговић се бави скоро искључиво значењским аспектима дела, тематиком, ликовима, радњом, историјским референцама, док у друге, више формалне особености дела улази углавном успутно. Његова уочавања из сфере звуковне оркестрације стиха, која су се од Зоговића као врсног версификатора могла и очекивати, остала су такође само на назнакама. Уза сва та и друга ограничења Зоговићеве књижевне интерпретације пружају веома много, и кад је реч о *Горском вијенцу* и о Љубишиним приповеткама и нарочито кад је реч о народним песмама где је највише дао.

Међутим, интерпретација код Зоговића није никада сама себи сврха. Она је увек у функцији нечега другог, да потврди или оспори неко схватање или став, те се и њена вредност мора мерити двоструким мерилима: колико успева да открије и артикулише од сложених унутарњих значења дела и колика је ваљаност ставова у чију се потврду развија. Зоговићеве радове морамо посматрати и као књижевно-критичке текстове и као књижевно-историјске расправе које се, као што је већ речено, баве неким од кључних питања из наше историје књижевности, одређују се, полемички или афирмативно, према ранијим схватањима, настоје да пруже нова осветљења. Конкретни критички и научно-истраживачки допринос ових радова може се оценити само у контексту историје питања о којима се у њима расправља. У том смислу говорићемо о радовима о *Горском вијенцу* и о народној поезији.

Два рада о *Горском вијенцу*, *Његошева поема о борби и слободи* и *О племену у Горском вијенцу и тим поводом*, међусобно се доста разликују по свом карактеру. Први је надахнути есеј неодвојив од тренутка када је настао. Написан две године након рата за прославу стогодишњице *Горског вијенца*, тај есеј доноси специфично, револуционарно читање једне истински револуционарне поеме у часу када су још свежа осећања на тек завршену победоносну ослободилачку борбу снажно надирала са свих страна. Ту је постигнута пуна сагласност између ситуације из које интерпретатор говори и ситуације приказане у делу које се интерпретира, између патоса интерпретације и патоса дела. Зоговићево тумачење ношено је неком унутрашњом ватром те зато чак и у тренуцима кад зазвучи некако ису-

више прагматички, функционалистички, оно се отима паролу и пропаганди, јер је израз аутентичног читања. У Његошевим стиховима, нарочито у онима у којима се пева о „борби непрестаној“ и „крвавим олтарима“, Зоговић налази „револуционарну истину да се нови, праведни друштвени поредак, царство слободе, нови „олтар“ на земљи, може подићи само на развалинама старог, може извојевати само револуционарном борбом“. С тог становишта дата је анализа радње спева и свих важнијих ликова, објашњена значења појединих призора и стихова, полазећи од њега он полемише са Петронијевићем и другим интерпретаторима *Горског вијенца* који су Његошеву мисао навлачили на калупе разних философских учења.

Други рад о *Горском вијенцу* слободан је од тог функционализма у тумачењу који је наметнуо историјски тренутак и представља специфичну научно-критичку расправу о проблемима дела. Зоговић се у њој враћа на своју омиљену тезу о пресудном значају племена и племенског у историји и култури старе Црне Горе. Истина, Његош се у *Горском вијенцу* не бави племеном као темом, али племенски поредак Црне Горе, племенско схватање, норме живота, етос, духовне тежње и колективно стваралаштво — све је то вишеструко изражено у стиховима Његошеве драмске поеме. Црна Гора приказана у *Горском вијенцу* јесте племенска Црна Гора, јунаци дела јесу људи племена, а то њихово фундаментално одређење огледа се у свему што кажу и чине, у њиховом говору и твору. Исто тако, кад говори о владици Данилу као владару, о његовом положају и улози у Црној Гори, Његош остаје веран историјској истини, и то у двоструком смислу, у односу на Црну Гору времена владике Данила и у односу на Црну Гору његовог, Његошевог, времена.

У вези са свим овим неизбежно се намеће питање: у каквом је односу та слика према Његошевом односу према племену и племенском у другим његовим делима и посебно према оном што је он као владар чинио. Посматран с тог становишта Његошев однос према племену показује се као противуречан. С једне стране, Његош је идеализовао црногорског племенског човека, његове врлине и вредности, нарочито његов херојски морал, а с друге, он је као владар немилосрдно сламао племенску самовољу и све друго што је стајало на путу увођењу грађанског поретка и државне власти у Црној Гори, прекршиоце јавног реда и све непослушнике није преклињао и проклињао да одустану од зла, као што је то чинио његов претходник Петар I, већ их је сурово кажњавао. Да ли је та противуречност могла остати без одјека у Његошеву делу. У *Горском вијенцу* преовлађују ситуације пуне црногорске слоге када сви не само што раде у истом правцу него и мисле исто, па чак и сањају исто. Али ипак, у њему имамо и сцене унутарње анархије и одпадништва. У *Шћепану малом* имамо не само спољашње сукобе,

ратовање с Турцима, него и унутрашње противуречности и борбе, само што Његошу извесни ванлитерарни моменти нису дозволили да се о томе искаже до краја. По мишљењу неких његошолога, споменута противуречност је најдубље и најпотпуније изражена тамо где бисмо то најмање очекивали, у *Лучи микрокозма*, спеву који је истовремено космогонијски и политички, о борби између добра и зла, космоса и хаоса, али исто тако о сукобу између два супротна принципа власти, централистичког и сепаратистичког.

Овде можемо приметити да је у читавој овој књизи Радована Зоговића *Луча микрокозма* споменута само једанпут и то у наслову расправе Бране Петронијевића *Филозофија у „Горском вијенцу“* и *„Лучи микрокозма“* која је наведена из полемичких разлога. Зоговићу је страна ова религиозно-философска поема, он сасвим заобилази Његошеву космичку поезију, а за философске рефлексије у *Горском вијенцу* каже да су „споредне и мутне“. Тај став карактеристичан је не само за ондашње погледе на Лучу и слична дела него и за традиционално схватање Његоша као песника.

Однос између два Његошева тематска круга, посебно однос међу двама главним делима његовим, *Лучом микрокозма* и *Горским вијенцом*, био је увек једно од кључних питања којим су се бавили критичари и други проучаваоци песника. Некада се мислило да између тих дела нема ничег заједничког, као да су их писала два а не један човек. Било је доста покушаја да се Његош *Луче микрокозма* обезвреди на рачун Његоша *Горског вијенца* као црквени човек, владика, мистик, идеалиста, као што је, на другој страни, било истина ребе, покушаја да се Његош *Горског вијенца* обезвреди на рачун Његоша *Луче микрокозма*, као примитивац, патријархалац, песник опседнут турском темом. Међутим, новија проучавања истичу не само разлике него и дубинска поклапања међу двама главним Његошевим делима, те се често говори о *Горском вијенцу* у *Лучи микрокозма*, а исто тако може се говорити и о *Лучи* у *Горском вијенцу*. У својој најдубљој основи цело Његошево дело јесте јединствено, космогонија и историја у њему произилазе из истих мисаоних и структурних претпоставки.

Зоговићева критичка формула *Горског вијенца* као револуционарне поеме о борби и слободи несумњиво је тачна, али она се може применити много шире него што је то аутор учинио, без ограничења која је наметала тада владајућа теорија одраза. Борбени динамизам као битна одредница Његошевог певања и мишљења није садржан само у предметно-историјском слоју *Горског вијенца*, он се налази свуда, у свим слојевима спева, на свим његовим значењским равнима, не само у стиховима где је мисао сва заокупљена историјом него и у стиховима који садрже макрокосмичке визије владике Данила и размишљања игумана Стефана о космичком поретку, налазимо га и у

свим другим Његошевим делима, како историјским тако и религиозно-философским, па и у *Лучи микроkozма*. Овај Његошев мали космогонијски еп такође је поема о борби непрестаној, не мање него *Горски вијенац*, борби против зла, хаоса, отпадништва.

Истих теоријских и методолошких начела Зоговић се држи и у свом приступу народној поезији, али пошто је поље истраживања друкчије, начин како су примењена та начела различит је од претходног. Аутор се више не бави појединачним делом него испитује читаву једну песничку врсту и њене историјске релације. У каквом су односу епске песме према историјским догађајима о којима певају? Да ли слике које оне доносе садрже неке елементе историјске истине или су те слике сасвим легендарне? Кад су у питању песме новијих времена какве су црногорске песме о војевању за слободу, одговор на питање о историјској веродостојности несумњиво је потврђен. Већ су први издавачи и познаваоци црногорских песама уочили њихову чињеничку поузданост и тачност, њихову блискост историјској истини. Зоговић у опширним и темељитим анализама тих песама ово схватање потврђује и употпуњује, али се не задовољава њиме. За разлику од већине ранијих истраживача који су се с подцењивањем односили према песмама из новије црногорске историје, он уочава и њихове особене вредности, њихов опори реализам, својеврсну драматичност и трагику, пластичне описе, прегнантну гномикy.

Питање историјске веродостојности епских песама добија пуни смисао тек када се постави у вези с песмама старијих циклуса, песама „најстаријих времена“, како их је назвао Вук Караџић. Традиционална историјска истраживања народне епике од Илариона Руварца до данас увек су стављала нагласак не на веродостојност него на историјску непоузданост тих песама. Што старије песме, то је њихова историјска основа несигурнија и то је у њима више легендарних елемената. Највише легендарног има у песмама преткосовског и косовског циклуса као и у песмама о Марку Краљевићу. Зоговић се том схватању супротставља и у обимној студији *Јуначке пјесме и властела* на основу опширно развијене аргуменатације из песама и изван песама настоји да докаже да песме старијих циклуса садрже историјски веродостојну слику нашег средњег века. Сам појам истинитости схваћен је ту друкчије. Наша позитивистичка наука тражила је у јуначким песмама чињеничку истину а кад је није нашла, прогласила је те песме за легендарне. Зоговић у песмама не тражи поузданост фактографије него верност у приказивању друштвених односа. У песмама старијих циклуса садржана је, по његовом мишљењу, „богата, историјски вјерна поетска слика феудалног средњег вијека, његових међукласних и унутаркласних односа и вриједности, његовог државног уређења, начина живота и мишљења, моралних норми, културе, психоло-

гије“. Та теза изнесена је на почетку студије и све оно што се даље говори треба да послужи непосредно или посредно за њену потврду.

Полазећи од схватања о примарности класних односа и класних сукоба у сваком конкретном друштву, Зоговић и у песмама старијих циклуса тражи одјеке феудалних класних односа у средњовековној српској држави. Он посебно издваја два типа тих односа који су нашли место у песмама: 1) односе феудалаца и себара, и 2) односе „појединих група и слојева у самој класи феудалаца, свјетовних и црквених“.

Што се тиче првог односа, наше народне песме не пружају много, што и сам Зоговић признаје. Само две песме из Вукове збирке говоре непосредније о социјалном положају малог човека, себра, иако сам тај назив као ни имена других социјалних категорија нашег средњовековног друштва не налазимо у народним песмама. Те две песме су *Старина Новак и кнез Богосав* и друга варијанта *Зидања Раванице*. Обе имају у основи градителску тему, толико значајну за нашу старију епiku: у првој се говори о зидању града а у другој о зидању манастира. У обема је не може бити јасније откривена стварна социјална позадина подизања велелепних грађевина и дата упечатљива слика безобзирног израбљивања радног човека. У том смислу занимљиво је да се Старина Новак не одмеће у хајдуке због турског зулума него због насиља домаће власти, због неподношљивих социјалних оптерећења која су падала на сељака. Новак се издваја међу другим старијим јунацима тиме што он није великаш него човек из народа те је тако песма о његовом одметању у хајдуке прелаз од средњовековне витешке епике ка епизи турских времена у чијем су средишту одметници од власти, хајдуци и ускоци. „Јунаштво и јуначка пјесма прелазе“, како примећује Зоговић, „од феудалних витезова — хајдуцима“. У другој варијанти *Зидања Раванице* Зоговић посебно уочава стихове:

Ја не градим цркву Раваницу,
него нашу проклету тавницу...

у којима налази „сву страшну иронију судбине градитеља у класном друштву, коју је тако изразио ваљда још само руски пјесник Валериј Брјусов у пјесми *Каменгичик*“. Други примери класних односа себара и феудалаца које Зоговић налази у појединим песмама мање су убедљиви. Односи слуга и господара и односи властелина према ковачима и поткивачима у песмама старијих циклуса дати су исувише схематизовано да би се иза њих могли назрети стварни односи у нашем средњовековном друштву.

Много више него о међукласним односима између привилегованих и подвлашћених народне песме старијих циклуса го-

воре о односима у самој феудалној класи. То је тежиште Зоговићеве социолошке анализе тих песама. „Међусобним односима, супротностима, трвењима и обрачунавањима феудалаца бави се, на овај или онај начин, у већој или мањој мјери, готово половина пјесама о докосовском и косовском периоду, а нешто слично може се рећи за пјесме посвећене времену деспотовине. У једнима и другима показана је похлепа црквених великаша на богатство, њихово среброљубље и подмитљивост, отимање свјетовне властеле о земљу, власт и богатство, међусобни напади феудалаца, обарање двораца, одвођење жена, пљачкање блага и уништавање слугу, потирање винограда, силедијства силних и чак „силних од силнијих“, великашке сплетке, опадање и кривоклетство на владарском двору, узношљивост више и моћније властеле према нижој и маломоћнијој, зла улога грчке властеле у српској феудалној држави“. Све те теме анализираше су на примерима из многих песама. Посебну пажњу Зоговић обраћа на сукобе ниже и више властеле. У њима он види једну од основних противуречности у нашем феудалном друштву, супротност између локалног, жупског, претежно родовског племства и високе државне господе. Војвода Момчило из познате песме *Женидба краља Вукашина* пример је таквог родовског племића. Он је стално окружен својим најближим сродницима и чврсто повезан с њима. А његов противник краљ Вукашин високи је властелин, у ствари владар, који се ослања не на рођаке него на војну силу. Зоговић се ту враћа на своју омиљену тему о жилавости племена и племенског поретка у планинској унутрашњости немањихке Србије. Племенско друштво одржало се тамо за све време трајања феудалне државе да би се касније у промењеним условима, за време турске власти, подмладило и наставило да живи све до новијих времена. Однос малог властелина блиског народу и високе властеле Зоговић налази и у више других песама, од којих су неке најпознатије и најбоље, у *Женидби Душановој*, *Бановић Страхињи*, *Марко Краљевић и бег Костадин* и др., као што у више песама открива супротност између вишег свештенства, похлепног и поткупљивог, и нижих представника духовног сталежа, ђакона и ђака, где се посебно издваја необични лик ђачета самоука који оличава независну средњовековну интелигенцију.

На основу чињенице да у епици старијих циклуса налазимо тако много одјека друштвених односа у средњовековној српској држави може се на други начин гледати на једно од најкрупнијих питања наше народне поезије, питање њеног постања и старине. Насупрот Маретићу и његовим следбеницима који су наставак најстаријих наших епских песама стављали у каснија времена, у доба ропства под Турцима, кад је о догађајима о којима те песме певају остала само тамна успомена, Зоговић износи мишљење да су песме истовремене с догађајима, да су у својим првобитним варијантама настале одмах после

догађаја о којима су певале. Он нас подсећа на ретка али речита сведочанства о постојању јуначке епике у средњем веку: на помињање гусала на двору Стефана Првовенчаног, на причање византијског историчара XIII века Нићифора Грегоре да је на путу у Србију слушао песме о њему непознатим јунацима, на сведочанство о српским гуслама и српском певању на двору пољског краља Владислава и краљице Јадвиге 1415 и др. Ти спољашњи докази само су потпора оним унутарњим, што их је Зоговић нашао у самим песмама и уверљиво их предочио, потпора слици која је у њима очувана о приликама у нашој средњовековној држави. Јер је та слика далеко од наивне идеализације средњег века о којој често читамо у разним научним и популарним радовима о народној поезији. За поборнике тезе о позном постанку народне епике та идеализација била је један од главних доказа, јер ништа није природније него да се улепшава оно што је изгубљено, да се идеализује своја држава у време када се морао подносити тегобни јарам туђинске власти. Међутим, Зоговићева социолошка интерпретација народних песама показала је да је идеализација накнадна и углавном површинска, да се иза спољашњег сјаја јасно оцртавају стварни друштвени односи у српској средњовековној држави што се друкчије не може објаснити него тиме да су те песме у својим најстаријим варијантама инспирисане непосредно догађајима о којима певају. Наша књижевна наука и наша фолклористика нису хтеле или нису умеле да то виде и то је можда њихов највећи промашај у односу према народној поезији. „Откинувши епске пјесме старијих циклуса“, каже Зоговић, „од друштвене основе на којој су поникле и коју умјетнички значе, поборници познијег или сасвим позног настанка наше епике сплели су се у безброј нерјешивих противурјечности, везали себи руке да историјом економског, политичког, друштвеног и духовног живота феудалне српске државе провјере аутентичност наше епске поезије, дубину и снагу њене умјетничке истине, оцијене њену способност да ухвати битно, објасне њен смисао и намјеру, њено неповољиво и необично, без провјеравања историјом врло често — несхватљиво“.

Зоговић се често позива на старије истраживаче народне епике, на филологе Јагића и Новаковића, на историчара средњовековне Србије Јиречека, јер код њих налази податке а понегде и изричита мишљења у прилог тезе о старини јуначких песама. Новаковић је нпр. тврдио да је народна поезија о животу наше властеле сачувала толико појединости да би се „по самим њеним предањима могла насликати историјски доста потпуна слика средњовековног витешког и племићког живота у Србији XIV века, готово по свим странама његовим“. Али нико до сада није с толико уверљивости писао о одјецима друштвених противурјечности средњовековне српске државе у нашој народној поезији као што је то учинио Зоговић. Ту је

његов допринос несумњиво велики, резултати до којих је дошао инспиративни. Његова студија отвара нове перспективе у проучавању народне поезије и као свако истинско научно дело значајна је не само по решењима која нуди него и по питањима која поставља или се поводом ње могу поставити.

Ево једног од тих питања. Ако је и пре доласка Турака постојала јуначка епика, она је морала певати не само о савременим него и прошлим догађајима и личностима. О чему је певала та епика и да ли је од тога остало неких трагова у каснијем певању на основу чега би се могло закључити шта се раније певало? Антагонизам између феудалних „великаша и старе племенске аристократије“, на којем Зоговић толико инсистира, није морао бити обележје само епохе опадања феудалних односа и расула српског царства него и ранијих раздобља средњег века, а нарочито раздобља конституисања феудалних односа и стварања првих држава. Неке чињенице из споменуте песме *Женидба краља Вукашина* као да упућују на то. Познато је да историјски Момчило није живео на Дурмитору него у Тракији и да Вукашин није био краљ у Скадру него у Прилепу. Како се догодило да их традиција премести и доведе у узајамну везу? Зашто их је ставила у места о којима певају песме? Да ту није дошло до укрштања и стапања различитих традиција, новијих о јуначкој погибији Момчиловој и о Вукашину као узурпатору са старијом традицијом везаном за Скадар на Бојани и тврди град на Дурмитору? Тим поводом можемо се подсетити једне готово успутне примедбе Светозара Матића да се у песмама о Скадру и Мрњавчевићима могу „претпоставити трагови старог певања о престоници Дукље пренесени са ранијих на новије личности“. Има још мотива у епизи о немањићкој и постнемањићкој Србији који упућују на старија, преднемањићка времена. Један од њих је мотив Црног Арапина. Арапин је у нашој народној поезији, поред Турчина, најчешћи епски противник. Пре неколико година београдски оријенталиста Раде Божовић одбранио је докторску дисертацију с тезом да је толика присутност Арапа у нашој народној епизи одјек историјских додира наших предака са арапским светом у првим вековима њиховог живота на Балкану, када су Арапи доиста надирали на Европу с разних страна, па су допирали и до наших крајева, сукобљавали се с нашим народима.

Структурална, типолошка и социолошка проучавања наше народне епике која се врше све више у последње време, али ипак још не у довољној мери, потврђују схватање како о великој старини наших народних песама тако и о веродостојности слике о давнашњим догађајима и приликама каква је очувана у песмама што су до нас допрле. Зоговићеву студију *Јуначка епика и властела* морамо посматрати у контексту тих истраживачких напора да се продре до најстаријих слојева наше епике а преко тога и до најстаријих времена њеног историјског по-

стојања. Она је показала колико је најзначајнија епоха наше средњовековне историје, епоха Немањића и постнемањићких држава, добро упамћена у јуначким песмама старијих циклуса, са колико је историјске верности у њима сачувана слика друштвених односа, класних и политичких сукоба и погледа на свет српске феудалне државе. Од пет радова сабраних у овој књизи та студија је несумњиво најзначајнија. За њу би се, одиста, могло рећи да није успутно о незаобилазном него управо *незаобилазно о незаобилазном*.

МИЛОСАВ БАБОВИЋ

Значај Зоговићеве књиге „Успутно о незаобилазном“ је вишеструк. Пре свега у томе, што ју је стварао даровит човек, песник чији су дар и поезија издржали сурову проверу. Али снага талента се најпоузданије потврђује тиме што одоли свим оспоравањима. Поред тога, књига говори о највећим вредностима црногорског књижевног наслеђа: О Његошу, народној јуначкој песми и Стефану Митрову Љубиши. Посебни значај књиге је у ауторовом тумачењу и оцени тих вредности на нов начин: методологијом марксистичке естетике.

Пажљиво читање формира утисак о завидној стручности свих прилога; осећа се да је песнику помагао одличан професор језика и књижевности, иако се деценијама није бавио струком. Да потсетим: Зоговић је облицима племенских имена одредио њихову старост, по критерију да ли су извођена од именичких основа: Мартинићи, Озринићи, Бјелопавлићи, или од основа посесивног придева: Васојевићи. Вреди поменути и један податак из ауторове биографије. На дипломском испиту строги професор Петар Колендић рекао је о писменом задатку студента Зоговића: „Да постоји оцена тринаест, ја бих му је дао“.

Новина тумачења Његошевог дела снажно се осећала у време када је 1947. објављено јубиларно издање „Горског вијенца“ са Зоговићевим предговором. Та новина се може доживети и данас ако се Зоговићева расправа анализира напоредо са студијом о „Горском вијенцу“ Павла Поповића*, најеминентнијег представника грађанске позитивистичке књижевне историографије. Као професор, он је неколико деценија тумачио екс катедра Његоша и утицао на хиљаде студената, који су потом у настави и стручним радовима репродуковали учитељев метод и резултате изучавања. Да је Поповићева студија одговарала једном научном концепту, сведочи број њених поновљених издања до 1939 г. Најзад, нека њена поглавља сачувала су извесну вредност и до данас. Међутим, *напредак у науци остварује се превазилажењем достигнутог*. Зоговићева расправа о

* Павле Поповић, *О Горском вијенцу*, Београд, Геца Кон, 1933. г.

„Горском вијенцу“ је управо то била. Желео бих да на минимуму материјала покажем тај значајни тренутак у развоју наше његошологије.

Павле Поповић је, на пример, истрагу потурица оценио као „јединствен догађај у црногорској историји“, зато што је „револуција бадњег вечера препородила и ујединила народ“ и „државна идеја први пут надјачала осветољубивост братстава“. Оцена се може прихватити. Међутим, Зоговић се у предговору „Горском вијенцу“ обавезао: „Ми морамо уложити најозбиљније напоре да о Његошу речемо нове ријечи, да поставимо питања која досад нијесу ријешавана, да исправимо оно што је погрешно ријешавано“. Уважавајући национални и верски фактор у противотоманској борби, Зоговић указује и на нови узрок конфликта: на класну мржњу израбљиваног црногорског сељака против турских феудалаца. У контексту овог питања могу бити аргументативне реплике Вука Мандушића: „На Шћепандан дође ми одива... /И каза ми ево харачлије/ У Штитаре да купе хараче...“. Одива није рекла: „Ево Турака, већ ево харачлија! И у извештају кнеза Николе душиоског такође је наглашен овај моменат, наиме, да је Црмница била пуна „десечара аге изелице“.

Павле Поповић је запазио улогу племена у „Горском вијенцу“, али за њега је *племе* етничка и етнолошка категорија. Може се осетити извесна нота потцењивачког односа према племену. Он пише да „Црна Гора није представљала један народ, него гомилу племена, гомилу братстава, без међусобне везе, без идеје заједничке“. Могао је рећи и више племена, или група племена, али Поповић је двапут поновио реч *гомила*. Полазећи од Енгелсовог „Порекла породице“, Зоговић племе третира као друштвено-историјску формацију и на основу података из Цезарових и Тацитових списа о Германима, врши поређења њихове племенске организације и начина живота црногорских племена времена Владике Данила. Цезар је, на пример, запазио да „Германи плачку не сматрају срамотом“; а Тацит констатује да их је „лакше наговорити да нападну суседе, него да ору и чекају летину“.

Насупрот Поповићевој представи о племену као неорганизованој гомили, Зоговић истиче низ позитивних вредности племенске организације: ратничку демократију у којој влада начело једнаких; власт племенских старешина која је у суштини морални ауторитет; високу колективну етику; јединственост племена у отпору освајачу.

Поповић није могао схватити постојање јединства без државе и тврди: „Пре истраге Црна Гора не представља државу, Црногорци не представљају народ“; сматра да је „Његош личну идеју Владике Данила претворио у општу тежњу црногорског народа“; да скупштина о Троичину дану није могла доносити одлуке, зато што на њој није било главара: „Миђуно-

вић је прост хајдук и не управља никаквом административном јединицом да може поднети извештај о њој“. Цитирани судови остављају утисак да Поповић о Црној Гори времена Владике Данила резонује се државно-правног гледишта, зато се у под-тексту његова излагања осећа стално упоређивање Црне Горе са Карађорђевома и Милошевом Србијом. А такво поређење је неоправдано и неисторично, јер као што у племенској организацији Црне Горе нема административних институција, тако у Србији није било ни трага племенске организације!

Познајући изванредно црногорске друштвене прилике, Зоговић је показао: да за јединство племена нису биле потребне бирократске институције, и да је за то био довољан заједнички интерес у борби против отоманских поробљивача; друго, да се идеја појединаца не може остварити ако није прихваћена од народа; успех мисли Владике Данила био је могућ управо због њене истоветности са тежњама народа; најзад, Зоговићева анализа убедљиво показује да се ниједан сердар, кнез и војвода ни речју, ни понашањем не размеће својом титулом, напротив, „осјећање равноправности и достојанства влада у односима главара и неглавара“.

Анализирајући однос јуначке песме и „Горског вијенца“, Павле Поповић утврђује разлике у ликовима оних јунака пева, које опевају народни певачи и задовољава се констатацијом да је Његошу у време писања „Горског вијенца“ глава још била пуна народних песама“. Мислећи дијалектички, Зоговић долази до закључка да је *Његош песник завршио народни епос и, превазилазећи га, створио херојску поему*. Зоговић тврди да је „О Његошу књижевним радницима из Црне Горе тешко писати мимо друге...“ Мени пак изгледа да је за извесне нивое анализа „Горског вијенца“ управо потребно бити Црногорац. Мислим да је то недостајало Павлу Поповићу у оцени карактера и односа јунака поеме. Према његовој оцени, Вук Мандушић је у народној песми „делија, јуначина, особењак, будалина, задрта будалина; фигура оригинална и комична“. Противници су му на мегданима „исто такве будалине као и он: Зуко од Клобука и Тале Будалина“. И у „Горском вијенцу“ Мандушић све ради на своју руку — „Он се не бије тамо где има потурица него залута у Љешанску нахију где њих нема, него су тамо само прави Туци; а после, њему не поручује владичин гласник, као другима, него му нека жена дође па јави „ево харачлија“ и он на тај глас пође да се бије“. На улазећи у полемику о вредности Поповићеве генералне оцене јунака, потребно је указати да завршна реченица цитираног суда открива његово недовољно знање односа мушкарца и жене у црногорској сеоској средини. Према племенском етикету, жена се није прва обраћала непознатом мушкарцу. А мушкарцу, поготову чувеном јунаку, чак је зазорно било да *послуша жену*. Поповић није обратио пажњу да Мандушића не информисе „нека жена“ него „одива“.

А то суштински мења сужејну ситуацију, јер одива је девојка из Мандушићева братства, свој човек, и њој, природно, треба веровати. Поред тога, она је *гласник* који тражи помоћ. Мандушић, дакле, не поступа као *будалина* и *особењак*, него као типичан „племенски човјек“, како Зоговић воли да каже.

Још погрешније Поповић схвата и оцењује Игумана Стефана: „ Владика се шали са игуманом и не узима га озбиљно. Доиста га и не треба узимати сувише озбино. Игуман није увек оличена мудрост и достојанство. Он је живе природе и мало кочоперан старац... од веселости и подетињи каткад; ... чини ствари неозбиљне и смешне...“; и на крају, „он је у основи прост црногорски калуђер, од исте расе и фамилије од које је и поп Мићо“. Иако је нетачност овог суда евидентна, ипак га треба пропратити коментаром. Пре свега, познато је да реплике и монолози Игумана Стефана конституишу филозофску компоненту „Горског вијенца“. Да је Његош однос Владике Данила према Игуману конципирао слично Поповићевој тези, никако му не би могао доделити улогу мислиоца. Или када би Игуманови поступци компромитовали његово достојанство, онда се не би могло објаснити поштовање које му средина указује. А сердар Јанко каже: „Ко те није чуо ће говориш, онај не зна што у тебе спава“; сердар Иван: „Ти нијеси слијеп Игумане, кад си тако мудар и паметан“. Најзад, Његошева ремарка да Црногорци „како се који диже, тако му приступа и љуби га у руку из уваженија рашта лијело и мудро збори“. Зоговић са разлогом истиче да то не чине из побожности, већ из поштовања личности и беседничког дара, што је типично за племенски менталитет.

Најчудније је што Поповићев суд о Игуману Стефану следи после његовог знаменитог монолога — дијалога: „Ја сам проша сито и решето“, у коме се третирају вечна питања космологије и људске историје, што само по себи депласира поређење његово са неписменим попом Мићом. Уосталом, и његов положај је неадекватно схваћен, јер за Поповића он је „Поп из старог времена, сиромас, бедан, оскудан, који једва живи од поклоњене груде сира или шаке жита“. Аутор није обратио дужну пажњу на реплику Вука Мићуновића — „Ја ти не бих предавао бира; да се питам зрно да ђавоље“, а то је било неопходно да би се схватио свештеников положај у племенској заједници. Јер *бир* није *поклон*, још мање милостиња, већ *плата* у *натури* коју парохијани дају свештенику за обављене требе.

И неке од кључних сцена „Горског вијенца“ су несхваћене у Поповићевој студији. На пример, судбоносни тренутак одлуке, када Владика Данило изговара „Удри за крст, за образ јуначки“, овако је прокоментарисан: „Они скоче на ноге и дркнуту из свег грла: „тако већ никако“. Али Владика... предложи да позову турске поглавице на договор. Турци долазе и договор почне. Али какав договор! Умало није дошло до туче, једва

мудрији раздвоје убојице...“ . Цитирани коментар је пример како речи откривају неадекватну представу сцене и њен контекст. Наиме, после дугог чекања, обрадовани Владичином одлуком, ратници и слободари кличу, а Поповић каже „дрекну“! Сукоб са потурчењацима он доживљава као могућу „тучу“, а ситуација је по напетости сродна састанку са никшићким Турцима — „Ту се одмах помутисмо грдно; побисмо се огњем из пушаках...“ . И најзад, у препирци учествују познати јунаци Вук Мандушић, Вук Мићуновић, војвода Батрић, Томаш Мартиновић, а њих је недопустиво назвати „убојице“. Њихове јетке решлике потурчењацима нису знак свадљиве нарави, већ израз разумљиве мржње према издајницима. Поред тога, Црногорац тог времена готово увек је био наоружан, а међу људима наоружаним нема туче, може бити само погибија! И тако, лексеме *дрекну*, *туча*, *убојице*, одају да је Павле Поповић Госпођинску скупштину замишљао као неку црквену славу на којој се убојице дерњају и тучу. Тиме је овај историјски тренутак, иако ненамерно, објективно снизио испод његовог нивоа драматичности у сижеу поеме.

Као књижевни критичар — марксист Зоговић се у расправи о „Горском вијенцу“ одужио Његошу. Али му је, мислим, остао дужан као песник. Расправа носи печат времена: даје примат у тумачењу идејном плану и одразу стварности. У ауторској напомени књизи Зоговић каже да је овај рад „захтијевао... највише исправки“, али то није урадио из следећих разлога: „... Аутор је одлучио да баш у тексту *Његошева поема о борби и слободи* не чини никакве велике, чак ни веће исправке — нека текст у свему битном остане онакав какав је био и какав је из субјективних и објективних разлога у оно вријеме... морао бити. Нека га, дакле, и тим прије што се у истој књизи штампа текст о племену у *Горском вијенцу*, па се аутор нада да ће он у многоме послужити као исправка или допуна ономе што је речено у огледу *Његошева поема о борби и слободи*“.

И доиста у студији „О племену у Горском вијенцу“ Зоговић је анализом одабраних делова поеме потпуније показао Његошев уметнички проседе. У интерпретацији кола „Бег Иванбег јуначко колено“, приметна је равномерност анализе садржинских и формалних компонената текста. Коло је „пјесма дубоких осјећања, снажне трагике и јуначког заноса“ и исто тако „развијено поређење“ перманентно усмерено на градацију. Градуирају се губици: синови, земља, очи, брат. Скала губитака и бола интензивира се стихом „Жалије му војводе Уроша“; стих има своју леству разноја: понављање — рефрен — лајтмотив. У сваком поновном звучању је експресивнији. Нарочито у завршници када и „закључује строфу и укључује ефекат два своја претходна понављања“.

Текст заклетве сердара Вукоте Зоговић је поредио са *Посланицама* владике Петра Цетињског и примерима клетви које је забележио Вук Караџић. У глобалној структури поеме њена функција се дефинише као „пролог расплета“, јер на плану радње изражава кулминацију — извршење историјског чина — а на плану емоционалном — врхунац душевне напетости, којој одговара конспиративни ратуални чин. У композицији заклетве Зоговић види четири дела, разграничена варијантама стиха „Ко издао, браћо, те јунаке“. Естетичка функција је вишезначна: „ублажава монотонију ређања клетви“, остварује „силовиту градацију“ и кондензује драматизам, што се изражава у кондензовању строфе — *четири* стиха, уместо *четрнаест* у претходној!

Трећи пример сублимне интерпретације поетског текста је анализа казивања Војводе Драшка. Она су „виђење капиталистичког друштва и олигархијске државе од стране човјека из родовско-племенске заједнице; конкретно, доживљајно — мисаона осуда тог друштва и те државе од стране човјека из црногорског племена осамнаестог вијека“. Истовремено казивања карактеришу и казивача и средину којој припада: низ послова на које беда тера људе у Венецији, Драшко описује са презиром: „Он тиме изражава не само племенско схватање да је часније зарадити оружјем и крвљу него радом и знојем, црногорско-племенско презирање неких заната и занимања, него и осуду рада јаловог и понижавајућег ...“ Али као што је Енгелс у писму Ласалу тврдио да се „личност карактерише не само тиме шта ради, него и тиме како то ради“, Зоговић обраћа пажњу на скалу интонација Драшковог казивања — индигнацију, хумор, иронију, на јунаково *осећање за реч*. Одмеравајући, на пример, степен изражајности имперфекатских облика *везаху, дављаху, горијаше*, Зоговић сматра да Његош није одбацио презентске форме свих глагола зато што нису одговарале размеру трохејског десетерца, већ зато што нису адекватно изражавале јунаково доживљавање тог туђег света, што су „без јачине и трајања, слабе пароксизам, злочин и патњу временски скраћују у утиску“. У овим анализама Зоговић се са песничким смислом за еуфонију стиха минуциозно бави експресивном вредношћу гласова у битним видовима сазвучја и интонација: асонанцама, алитерацијама, анафорама и епифорама, асидентима и полисидентима, паузама и дужинама.

Поводом анализе клетве сердара Вукоте, код читаоца који носи у свести песме Косовског циклуса може настати питање: зашто није поменута клетва Кнеза Лазара, која се у битним моментима слаже са Вукотином? Стиховима „Од руке му ништа не родило; Ни у пољу пшеница бјелица“, одговара Његошев стих: „У њиву му сјеме скаменио“. Стиху „У кући му чедо не плакало“, одговара „Жељела му кућа мушке главе“. Стиху „Рђом капо док му је кољена“, одговара стих: „Рђа му се на дом распртила“. Разлика, наравно, има. Сердар Вукота, напри-

мер, не може рећи „чедо“ јер изражава менталитет ратничке средине за коју мушко и женско дете нису једнако цењени; њој је потребна „мушка глава“ — да брани кућу и племе. Али да је народна песма ипак упливисала на стварање сцене заклетве сердара Вукоте, открива и стих „Снопала га брука Бранковића“, инспирисан предањем о издаји у Косовском боју.

У студиозној анализи ликова „Горског вијенца“, конкретно у ауторовом схватању корелације типичности и индивидуализације јунака пева, запажа се извесна необичност. Зоговић, наиме, истиче моћну типизацију ликова и истовремено указује на „незавршеност индивидуализације“ и објашњава то племенском структуром средине која је дала тему и јунаке дела.“ У овом погледу, у погледу типизације, Његошево богатство утисака, проицљивост његова и креативна моћ достижу мјеру највећих поетских стваралаца. А као индивидуализоване личности, као *те* људе, ми у свакој прилици разликујемо и памтимо Вука Мандушића, кнеза Рогана, Вука Мићуновића, кнеза Јанка, војводу Драшка, игумана Стефана, владикау Данила, Мустај-кадију, попа Мића, сердара Вукоту.

За многа његова лица, чак нека неепизодна, у *Горском вијенцу* показано је само шта говоре и раде, а у ономе што су рекла и учинила нема њихове непоновљивости, нема, дакле, онога, што не би допуштало да се њихове ријечи и поступци пренесу на које друго од оваквих лица, особито из исте племенске групе. Али сердар Вукота показује се као индивидуалност прво распоном своје личности од истинске одмјерености, сигурности и јасноће, преко проклињања страшних услова опстанка, и тужалке над драгоценим људским губицима, до крајње оштрине, чак суровости у Заклетви. Затим оном особитошћу запажања, сажимања и казивања искустава у свега четири стиха којима одговара кнезу Бајку на питање би ли никшићким Турцима била мила вјера „да издижу мирно у Рудине“... Или — да заобићемо попа Мића, о коме је у овом погледу већ било ријечи — турски поглавица Мустај-кадија. Његова религиозна емфатика, умовање о вјерама, побијање црногорске *заслијепљености крстом и Милошем*, поданичка славопојка Стамболу — све би то по смислу и устаљеним „утуцима“, могао да каже и који други од ученијех „главара браће потурчене“. Али оно што је лично Мустај-кадијино и што њега као особиту личност значи то је истинска поетичност, лиричност, особита сликовитост онога што каже, способност да осјети, доживи и дочара и најтананију атмосферу. Или владика Данило: изразито медитативна личност, али особена тим што је њене мисли непрестано растржу, што се ломи између крајности, између дужности и опасности које дужност носи, што игуману Стефану завиди на веселости и плаче за Црмничанима који су „гдно изгинули“ при истрази; па игуман Стефан опет снажан и дубок мислилац, али особит не само особитошћу мишљења, него понајвише тим што

је истовремено чудњак / како необично причешћује Црногорце! /и веселац/ воли да наздрави и то „чашом од оке“, да запјева уз гусле, да се сјећа младости /— жива, богата и сложена личност, једном ријечи. Или Вук Мићуновић: јасан, незаборављив по оној особитој устремљености циљу, по оптимистички трагичној мисли, њеној револуционарности / хајдук што гони „хајдуке робља свезаног“ /, оштрини и контрастности које дају борба и природне способности, по настојању да се изађе из заблуда старијих генерација. О војводи Драшку већ је речено оно што је писац видио као битно, а о кнезу Јанку и кнезу Рогану ваља додати још понешто. То што озринићки кнез Јанко воли да се насмије, да заподијева шалу, да се поспрдне, то може да иде у особине племена... а у индивидуализацију његове личности иде то *како* се он шали и подругује. У шали, поспрдици, као и у радозналости он је у многоме сличан кнезу Рогану, али сваки у томе остаје и *свој*... И још један незаобилазни примјер: Вук Мандушић... Мандушић је човјек племенско-херојског доба који, ударајући на Турке и избављајући и светећи своје, никад није ни долазио на питање да ли жали или не жали своју главу, али и човјек који, од навале осјећања, двапут у *Горском вијенцу* плаче... И тако писац ових редака цијени и доживљава Његошева Вука Мандушића као најпластичнију, најиндивидуализованију личност *Горског вијенца*...

Па ипак се, поред свега што је овдје речено, не може тврдити да је Његош и оне своје јунаке који су овдје истакнути — до највишег ступња индивидуализовао. Владика Данило је у великој мјери *мисао*, у великој мјери програмски противрјечна; Вук Мићуновић је у многоме сама „антитеза“, у многоме... поњегошен, с Његошем изједначен; оно што на два-три мјеста говори сердар Вукота, могло би се мирно ставити у уста и којем другом јунаку поеме, а на два друга мјеста и с њим је, чак и у језику, учињено оно што и с Мићуновићем; кнез Јанко и кнез Роган ипак су у знатној мјери дуплирање; Мустај-кадија је, за турске кадије оног времена, одвећ високе, опет његошевске, *његошевске* интелектуалне и поетске културе; итд. Па откуд та, да тако кажемо, недовршеност индивидуализације — чиме је треба објаснити?...

А разлог је, увјерени смо, и овдје — племе, научно утврђени факат да се људи родовско-племенске заједнице не разликују један од другог. Његош не само у Црној Гори владике Данила, него и у Црној Гори свога времена није налазио јаче издиференциране индивидуалности, а он, пјесник с антејском повезаношћу са животом, руководио се као писац *Горског вијенца* критеријумом стварности и свог и Даниловог доба... Међутим, индивидуализације људи у племену, могло је у Данилово доба бити врло мало, а у Његошево било ју је још недовољно. И тако се и „незавршеност“ индивидуализације показује као

Његошево суверено осјећање стварности, као доминантност племенског и посредно свједочанство о племену“.

Навели смо овако дуг цитат да би потпуније и тачније пренели Зоговићеву концепцију проблема.

Питање је теоретско и зато неоспорно значајно. Критичка свест изложено схватање може пропатити оваквим запажањима: Прво, ако би се оцењивали критеријем *осећања историјске стварности*, многи јунаци Његошеви не би били животно уверљиви. Ни Мандушићева емоционалност; ни филозофски ниво мисли игумана цетињског манастира Стефана; ни беседнички дар личности које говоре или филозофемама или афоризмима; ни историјски владика Данило у „Горском вијенцу“ није *историјски*, и он је историјска личност преобразена Његошевом стваралачком имагинацијом. Сви јунаци су саздани тако зато што су *такви* требали сижеу, по песниковој замисли.

Друго, као ни све друге друштвено-историјске формације, племе није могло унифицирати личност, јер се томе вечно опире природа. Треће, типизација и индивидуализација су два поступка истог процеса — стварања уметничког лика. Зато морају бити кохерентни. У Његошевом проседеу индивидуализација може изгледати „незавршена“, само не због верног израза стварности. Узрок може бити уже књижевне природе; у поеми, поготову драмске форме, Његош се морао одрећи неких елемената индивидуализације лика, нормативних у приповедним жанровима: портрета, биографије, дубљег проницања у психички свет. Јунаци се остварују репликом, гестом и поступком, као у драми. Међутим, Његош је у начелу опредељен за *персоналност* људског бића, о чему говоре стихови: „У ћитапу једнако не пише; за два брата једноимењака“, и уверен да је егзистенција у уметничком делу индивидуална, као и у животу. Тај принцип је доследно примењивао чак и у креирању јунака секундарне улоге. Бег Иванбег је „јуначко кољено“, а његов син Станиша „изрод“ и потурица; Радун пева и кад „страшну уру види пред очима“, а Касан је „брука неваљала“; сестра Батрићева се убија и од очајања „што се земља сва истурчи“, а Ружа добровољно бежи са Турчином. Вук Мићуновић не допушта једнакост понашања мушкарца и жене на мучи живота — „Љуби трпе, а жене наричу“, међутим, Љубица Радунова је „жена млада ама соко сиви“. Уз њено име стоји атрибут намењен јунацима: „Соко Бајо“, војвода Батрић је „сиви соко“, триста витезова вртијелских су „триста соколова“. И у сценама где смрт уједначава људске судбине, као у погибији на Вртијелци, — „Но сви пали један код другог“ — Његош избегава генералисање, зато одмах следи изузимање од опште ситуације: „А тројица само претекоше...“

Индивидуализација се опажа чак и на нивоу предмета. Пример је пушка. Цефердар Вука Томановића је „чудна пушка, ваља мушку главу“. Шешана оце Брунчевића је смешно куса —

„Лакат у њој бјеше ал не бјеше“. „Тешке пушке игђе ли икога“, каже војвода Милија за пушку војводе Станка. Најзад, цефердар Вука Мандушића „пушка мимо пушке, срећан бјеше и убојит бјеше“.

Тако, дакле, код Његоша ни пушке нису једнаке.

2

У „Забилешкама о Љубиши“ још изразитије се манифестовала Зоговићево схватање задатка марксистичке критике: да у оцењивању културног наслеђа „исправи оно што је погрешно ријешено“. И у овом прилогу примењен је поступак, као и у расправама о Његошу: Зоговић узима у разматрање оглед о Љубиши нашег најауторитативнијег критичара, Јована Скерлића. У самом почетку расправе указује се на три Скерлићеве методолошке грешке: прву, што је излагање подредио полемици са традиционалном тезом да је „Љубиша — Његош у прози“; другу, што је о Љубишином стваралаштву судио „на основу његових уздржаних изјава, а не на основу његова књижевног дјела“; трећу, што је „Причања Вука Дојчевића“ прогласио за „најглавније и типско дјело Љубишино“.

Скерлићева оцена Љубишине приповетке имала је и раније опонената. Зоговић помиње Велимира Живојиновића — Масуку, који све Скерлићеве грешке објашњава усвајањем „материјалистичке социјалистичке доктрине“. Одбацујући ову „Интуитивистичко-мистичарску причу о злом духу материјалистичке и социјалистичке доктрине“, Зоговић одбацује и тезу да је Скерлић био доследан материјалист и социјалист, и битно другачије одређује његову идејну и естетичку позицију. „Он је био еклектичар, позитивист, односно лијеви, борбени грађански демократ. И гријешнио је, човјек средине, и за досљедне материјалисте и за идеалисте“.

У контексту прве методолошке замерке Скерлићу, Зоговић с правом примећује да се не могу поредити Његош и Љубиша, не само због несамерљивих талената / јер Његош је изузетна појава, и сваки наш писац XIX века у том одмеравању био би неравноправан и зато необјективно оцењен /, већ и што је „неумесно упоређивање поезије и прозе“ узимати за критеријум рангирања вредности песника у поезији и прозаика у прози. Примедба је аргументована инвентивном паралелом: „Каква би испала талијанска проза, ако бисмо је првенствено мјерили мјером Дантеовог *Пакла*?“ Једино је, дакле, било методолошки исправно анализирати и оцењивати Љубишино дело „у процесу развитка домаће приповијетке“. Међутим, Зоговић сматра да је Скерлића и овде изневерило чуло за уочавање уметничких вредности, јер је не само Лазу Лазаревића и Милована Глишића, већ и Милорада Шапчанина сматрао даровитијим приповедачима од Љубише, чије дело, каже „није чисто књижевно“.

Једини квалитет који је Скерлић признавао Љубиши јесте виртуозно владање народним језиком, и сматрао је тај квалитет довољним да његово дело преобрази у „верни израз духа и одблесак народне душе“. Међутим, управо у контексту овог суда Зоговић открива противречност у Скерлићевом мишљењу и процењивању: како могу постати верни израз народног бића књижевна дела која нису „чисто књижевна“?

У прилазу Љубишиним приповеткама примећујемо значајну компоненту: иако високо цени пишчево неподељено осећање завичајне љубави према Црној Гори и Боки, Зоговић ипак истиче да је за оцену „најзначајнији његов литерарни поступак у бокелско-црногорским темама, објективни смисао његовог дјела“. За анализу је одабрао „Крађу и прекрађу звона“, сматрајући је типичном. Пре свега, тема приповетке је могла да наведе аутора на неједнак третман јунака и деобу на „своје“ и „туђе“. Зоговић, међутим, указује да је Љубиша подједнако праведан и хуман и према Поборима и према Љешњанима, као што је у истој мери објективан у мотивисању поступака једних и других: Љешњани нису украли звоно зато што су покварени, или шкрти, већ „од невоље“, јер га нису могли набавити за новац, а црква им је пет година без звона! А Побори нису хтели да поврате звоно тужбом суду, јер би тиме признали да нису кадри да се сами заштите. Насупрот Вуковом запажању да Црногорци нису побожни, обе средине поступају у складу са хришћанском-православном етиком: Љешњанин Шуљо грех крађе „узима на душу“, а тежину греха одмерава очекивањем чуда: хоће ли свети Јован допустити да скину звоно, и хоће ли на светој Петки звоно звонити или остати немо? Чак и Побори, иако враћају своје звоно, отето, улазе у свету Петку да „целивају иконе“ и остављају прилог да не би остали дужни цркви!

Посебну пажњу Зоговић је посветио анализи језика „Кањоша Мацедоновића“ и „Крађе и прекрађе звона“ у контексту развоја наше уметничке прозе. И поступио је другачије од претходника. Пре свега је критички расмотрио тезу да се Љубишине приповетке због енормне фреквенције провинцијализама не могу читати у другим регионима српског језика. Овом ставу (Скерлић, Љ. Јовановић, В. Живојиновић) Зоговић ставља три приговора: зашто се такве замерке не чине Бори Станковићу чија се „Коштана“ заиста тешко чита без коментара лексике; зашто провинцијализми не доводе у питање уметничку вредност Станковићевих текстова? Најзад, зашто критичари нису конкретно презентирали тај слој лексике у Љубишиној прози? А када су то неки радили, урадили су са много недостатака. На пример, Љуба Јовановић је коментарисао речи које то не захтевају: *врећа* (цак), *зрње* (зрњевље), *дружити* (друговати), *праскозорје* (почетак зоре), *накост* (зло дело), *липов* (од ливе); или је локализме нетачно „преводио“ на књижевну форму: *пресукивати*

(препредати), *бијела* (беоњача), *братучед* (синовац), *виме* (сисе) итд. Одређујући значење топонима *Орја Лука* са „каменити врх у Црној Гори“, Јовановић је показао да не зна да је *лука* — ливада, најчешће поред реке. Исто тако њему је *одива* „девојка кад се уда укућанима је одива“. Зоговић са разлогом примећује да иако је тумачеће преузето из Вуковог *Рјечника* — није потпуно тачно, јер „није откривен њен специфични црногорско-племенски садржај: кад се уда дјевојка је *одива* цијелом братству и племену из којих потиче“. Још је фрапантнији случај коментара речи *стопаница*, која за В. Живојиновића значи „жену која следи мужу у стопе“.

Зоговић је, међутим, „узимајући среда“ показао да локализми из „Кањоша Мацедоновића“ и „Краће и прекраће звона“ — *тмуша*, *искобник*, *зборџија*, *одаждица*, *проведрица*, *навиље*, *разваћа*, *клагина*, *соихљебник*, *кострет*, *трпија*, *безбратница*, *озим*; *рибљив*, *винат*, *крадован*, *гринтав*, *неиспосни*, *кровоуган*; *исколети*, *гулити*, *вратоломињати*, *ушати*, *жельковати*, *чепукати*, *обијати*, *призирати се*, *осватити*, — потврђују оно узорно Љубишино знање језика и омогућују му да у дијалогу и сказу оствари говорне ситуације које се доживљавају — аудитивно.

Боље од свих Љубишиних критичара Зоговић је истумачио слику Кањошевог доласка на паштровићку скупштину, акцентирајући у анализи њену пластичност и функционалност: „Мач о пасу и челенку на глави, викне: помоз бог браћо“ ... изостављен је, дакле, прирок (имао, носио). А из главне реченице изостављен је подмет (он). И погледајте какав је ефекат тим постигнут: изостављени субјекат осјећа се још јаче — он би ... сметало реченици да буде течна и драматична. Исти ефекат излази и из изостављања гласа *и* у узвику *помози* — то *и* било би сувишно, лишило би динамике и реченицу и ситуацију“.

Исто тако умешно Љубиша користи детаљ не само у објективацији јунаковог лика, већ се служи истим детаљем у откривању његовог карактера и чак у расплету фабуле, то јест на нивоу сижеа као целине. Иако је Кањоша одео „витешки“ (мач и челенка), Љубиша га слика више као неугледна човека „ниска струка, али жив и ћеперан, да би се на игли вртио“. Функција контраста — одела и раста је вишесмерна: прво, интензивира пластичност лика; друго, низак раст је узрок извесног комплекса инфериорности. То самоосећање гони Кањоша да се брани пред скупштином од улоге мегданџије: „Ја не смијем ходити, ја сам малашан“. Када су му млетачке даме изражавале симпатије (као победнику Фурлана), Кањош жали: „Ах, леле да бјех височији“. Избором „малашног“ да изађе на двобој одметнику Фурлану, аутор имплицитно исмева кукавичлук Млечана. Али најважнија функција детаља је у томе, што ће Кањош захваљујући свом ниском расту и хитрини надиграти у вештини мачевања крупног и спорог у замасима противника, или како Зоговић пише: „На мегдану, да поновимо, не одлучује

то што је Кањош био „вitez без страха и мане“ — одлучује присебна хитрина, окретност, чак — да и то поновимо — *мали раст* мегданцијин“.

Анализом два поменућа елемента Кањошевог портрета (у ширем значењу термина), Зоговић је убедљиво оспорио две, по сили Скерлићевог ауторитета, углавном, опште прихваћене тезе: да „у Љубишиним приповеткама има врло мало уметности“ и да је психологија у њима „сведена на најмању меру, тако да је готово и нема“. И, напротив, показао је да Љубиша минимумом средстава са успехом изражава психологију племенског човека у најбитнијим моментима сижеа: у контакту са цивилизованом урбаном средином (бијурократијом, митом, женама, комфором), у драматичној ситуацији двобоја, и — у слави победе. И што је најбитније, увек је то остваривао — песничком сликом.

Скерлићев поступак у тумачењу Љубишине прозе Зоговићу „намеће помисао о предубијећености“, коју сугерирају поребења са оценама приповедака Милована Глишића, Лазе Лазаревића и др. Међутим, неправедна оцена заснована на овом поребењу може се схватити и другачије: Скерлић је изворно познавао живот друштвених средина — села и паланке — о којима приповедају Глишић, Веселиновић, Лазаревић, зато је могао поуздано да одмерава корелацију стварност — песничка транспозиција стварности, а то значи и да поузданије суди о дометима њихове прозе. И, напротив, живот Паштровића и црногорских племена о којима Љубиша приповеда, Скерлић је могао знати, углавном, из књига и других извора информација, зато му је нарација Љубишених приповедака звучала више као имитација фолклорне приче него као уметничка проза. Исто тако не знајући изворно менталитет и психу „племенског човека“, на чему Зоговић инсистира, Скерлић је Љубишине јунаке морао доживети као психолошки осиромашене личности. Све је, дакле, било објективним факторима условљено да Скерлић погрешно у оцени Љубишине вредности.

Читање књиге „Успутно о незаобилазном“ наметало је потребу честог враћања текстовима „Горског вијенца“, „Приповијести црногорских и приморских“, „Женидбе краља Вукашина“, „Бановић Страхиње“ и др. Из поновног доживљавања ликовна, сторија, драме, музике нашег говора и размишљања о томе настајало је уверење да поетика њихова, посебно Његошева, захтева даља истраживања и нова тумачења. По многим квалитетима Зоговићева књига може бити узор у будућим изучавањима нашег књижевног наслеђа.

